

Annemarie Sorescu Marinković

INTRODUCERE: DE LA TEREN LA TEXT

Volumul de față cuprinde cinci studii, rezultatul anchetelor de teren desfășurate în 2004 și 2005 în Banatul sârbesc de cinci cercetătoare din Serbia și din România. Acesta nu intenționează a fi o monografie, ci un simplu *caiet de teren*, în care se regăsesc laolaltă atât însemnările etnologului, lingvistului sau antropologului, cât și fragmente din discursul interlocutorilor. Cu toate că anchetele de teren au fost realizate la Torac și Clec, acest prim *Caiet* este dedicat Toracului, cele cinci studii având în comun faptul că focalizează asupra acestei localități, din diferite perspective, autoarele aflându-se la o anumită distanță în raport cu comunitatea investigată, ceea ce dă naștere unor analize dintre cele mai diverse ale temelor dezbătute, unui joc al diversității și distanțării în raport cu identitatea și apropierea de terenul studiat.

În ceea ce privește Toracul, un fel de „fir roșu” al volumului, trebuie spus că cele cinci studii, a căror miză inițială nu a fost să schițeze neapărat imaginea Toracului, așa cum reiese din discursul interlocutorilor, ating — direct sau tangențial — chestiuni privitoare la această localitate sau oferă o perspectivă — internă ori externă — asupra sa. Astfel, studiul Otiliei Hedeșan are la bază două anchete efectuate în Toracu-Mare, prima dată cu o singură interlocutoare din localitate, a doua oară cu aceasta și cu sora ei — așadar două persoane din interiorul comunității. La polul opus se găsește Svetlana Ćirković, al cărei articol vorbește despre modul în care un colonist din Bosnia, stabilit în Toracu-Mic (*outsider*), percepe localitatea și celelalte etnii în mijlocul cărora trăiește. Biljana Sikimić și Annemarie Sorescu Marinković se completează reciproc: prima analizează modul în care se structurează universul unei interlocutoare din Clec, dar născută la Toracu-Mic, a doua luând în discuție situația inversă, și anume cazul unei informatoare din Clec, stabilită în Toracu-Mic. Laura Spăriosu focali-

zează, la rândul ei, asupra unui cuplu din Toracu-Mic, încercând să stabilească modul în care funcționează *privirea din interior*.

Despre Torac s-a scris mult¹, așa că, în cele ce urmează vom marca doar succint cele mai importante repere din istoria acestei localități. Toracul (Mic și Mare), respectiv Begheiții de astăzi, face parte din șirul străvechilor localități românești ale Banatului sârbesc, fiind așezat pe malul stâng al canalului Bega, la răspântia drumurilor care duc de la Zrenjanin la Timișoara și de la Kikinda la Vârșeț. Prima atestare documentară a acestei localități datează din 1331, Toracul fiind amintit în listele de dijme și zeciuiele papale. Între anii 1401–1405, Toracul aparține Comitatului de Cuvin, sub administrarea Grofului de Timiș — Csanky Miklos. După aceea, o perioadă îndelungată, aproximativ două secole, satul apare, ca de altfel și celelalte localități din Banat, ca o vatră nelocuită, *praedium*, cum este trecut pe unele hărți maghiare, însă părerile istoricilor sunt împărțite. A urmat, între anii 1713–1718, războiul austro-turc și mai apoi Pacea de la Passarowitz (1718), în urma căreia Toracul, împreună cu celelalte așezări bănățene, devine proprietate a Casei Imperiale Austriece. La patru decenii după aceea începe colonizarea Banatului cu „elemente germano-catolice”, iar conform Ordinului Curții de la Viena, din 14 iulie 1765, semnat de Maria Tereza, „toate satele românești aflate în calea coloniștilor germani trebuiau mutate în alte părți” (Roșu 1997: 26). Este vorba de Patentul de colonizare al împărătesei Maria Tereza din 25 februarie 1763, prin care ordona mutarea populației românești în partea de sud a Torontalului, pentru a face loc coloniștilor șvabi. Astfel, românii din Săcălaz (de lângă Timișoara) și din Sardin (de peste Mureș, din Crișana), căruia coloniștii germani i-au schimbat numele în Schöndorf, și-au părăsit vetrele străbune și au luat-o spre apus, pe malul Timișelului, Bega de astăzi, ajungând undeva pe teritoriul Banatului sârbesc de nord al zilelor noastre.

Nici astăzi nu se știe cu siguranță unde s-au stabilit nou-veniții. Istoricii cred însă că nu pe vatra vechiului Torac, ci pe drumul care ducea de la Becicherechi (Zrenjanin) la Timișoara. Coloniștii au dat noilor așezări numele satelor din care au venit — Sardin și Săcălaz — cu aceste denumiri aflându-se înregistrate pe o hartă maghiară a Banatului din 1769. După câțiva ani însă, ei coboară pe malul Begăi, o regiune mlăștinoasă, înconjurată de sălcii și trestii, un teren ușor inundabil și greu de lucrat, dar care oferea o mai mare siguranță în fața prădătorilor.

Iosif al II-lea, în urma celor trei călătorii ale sale prin Banat (în 1768, 1770 și 1773 — în ultimele două trecând și prin Torac), constatând că românii de aici trăiesc în condiții foarte grele, le-a făcut o serie de

¹ Vezi, de exemplu, Popi 2001, Roșu/Filip 1976, Roșu 1997, *passim*.

înlesniri, dintre care cea mai importantă a fost faptul că au primit pământ (pentru detalii vezi Roșu 1997: 30).

În anul 1779, o dată cu înființarea Comitatului Torontal și anexarea de către Ungaria a Banatului, ambele sate, Săcălazul și Serdinul, își schimbă numele, primul în Nagy Torak (Toracu-Mare), iar cel de-al doilea în Kiss Torak (Toracu-Mic).² Din 1782, torăcenii devin iobagi pe moșia grofului Kiss Iszak, care ia în arendă de la Curtea Imperială ambele sate. Până în 1848, Toracele se află în posesia a diferiți membri din familia grofului Kiss. Situația grea a torăcenilor nu se schimbă prea mult nici după această dată. În timpul primului război mondial, mai mult de o sută de torăceni și-au pierdut viața pe frontul din Galiția. Între anii 1929 și 1937, torăcenii, din cauza condițiilor precare de viață, emigrează în Dobrogea, în Franța, Suedia și peste ocean, în SUA, Argentina, Canada. După al doilea război mondial, în 1947, Toracu-Mic și Toracu-Mare se unesc într-un singur sat, Begheiți, care, din 1960, după organizarea teritorial-administrativă, aparține comunei Žitište.

În anul înființării sale, Toracul a avut cel mai mic număr de locuitori: în jur de 2.000 de persoane. Între cele două războaie mondiale, Toracu-Mare are 3.150 de locuitori, iar Toracu-Mic 2.993, dintre care 90% români, iar restul sârbi, maghiari, nemți și romi. În anul 1920, în Toracu-Mare și Toracu-Mic au ajuns 22 de familii de nemți, maghiari și ruși. Conform statisticilor oficiale, numărul locuitorilor din Begheiți a atins cota maximă în 1916, și anume 6.012. Satul Begheiți, așa cum reiese din unele statistici, are astăzi 3.698 de locuitori, dintre care 67% români. Pe de altă parte, rezultatele recensământului oficial al populației Serbiei din 2002, realizat de Institutul Republican pentru Statistică, ne arată că Toracul are în total 2.850 de locuitori, dintre care 1.780 se declară români, 569 — sârbi și 203 — romi.

Descrierea etnografică și culegerea de materiale folclorice nu sunt noutăți pentru această regiune (vezi studiul introductiv al lui Costa Roșu). Volumul de față însă este tributar unei noi filosofii a cercetării, neabordată până acum în cadrul anchetelor efectuate în comunitățile românești din Banatul sârbesc, și anume studierea realității reprezentate de aceste comunități de pe pozițiile etnolingvisticii și antropologiei culturale.

Fiind primul tom dintr-o planificată serie de câteva astfel de *Caiete*, volumul are o serie de obiective. În primul rând, deoarece una dintre cele mai eficiente modalități de a pătrunde în intimitatea unei comunități etnice rămâne în continuare observarea sa atentă prin intermediul anchetelor de

² Pe harta de la începutul acestui volum sunt marcate majoritatea localităților din Serbia și România care apar în discursul interlocutorilor noștri.

teren, volumul își dorește să fixeze o serie de repere metodologice pentru cercetările ulterioare de acest fel ale culturii spirituale ale românilor din aceste spații. Toate lucrările din volum abordează și dezbat o serie de probleme legate de cercetarea lingvistică, etnologică și antropologică de teren, și anume:

1) modul în care decurge interacțiunea dintre cercetător și interlocutori și jocul de forțe care se creează între acești doi poli ai actului comunicational;

2) avantajele și dezavantajele utilizării chestionarelor sau ale recursului la interviurile semi-directive și la discuțiile libere;

3) povestea vieții ca modalitate de depistare a eventualelor trasee pe care ar putea continua discuția, a diferitelor competențe ale informatorului, dar și ca modalitate de facilitare a apropierii dintre cercetător și interlocutor;

4) tipologia informatorilor, tiparul subiectelor abordate de aceștia, volumul și natura informațiilor obținute;

5) ce se petrece după întoarcerea cercetătorului din teren, după revenirea sa la masa de lucru, după reascultarea materialului pe care l-a produs prin intermediul interviurilor sale, după trecerea documentului sonor în pagina scrisă, așadar după producerea documentului etnologic sau lingvistic.

Toate cele cinci studii se bazează pe transcrierea interviurilor (dintre care patru au fost realizate în limba română, unul fiind tradus din limba sârbă), care sunt oferite — integral sau parțial — la sfârșitul sau în cadrul fiecărei lucrări. Pentru punerea în pagină a acestor texte dialectale am recurs la o transcriere fonetică simplificată, reproducând doar cele mai importante trăsături dialectale ale graiului vorbit de interlocutori și lăsând la o parte marcarea accentelor.³ Astfel, dorim să valorificăm materialul audio cules pe teren și să îl punem la dispoziția cercetătorilor care vor veni după noi și care, de bună seamă, vor reuși să-l citească și să-l descifreze într-un mod cu totul diferit.

Transcrierea completă a discuțiilor înregistrate pe teren adesea îngreunează interpretarea (mai ales în cazul interviurilor foarte lungi, prolixe, cu multe digresiuni), dar dezvăluie o serie de fenomene care, altfel, nu ar putea fi observate (Sikimić 2005: 238). Mai exact, se pot analiza greșelile făcute de cercetător pe parcursul discuției (de ex. inducerea nepermisă a unor termeni), neînțelegerile cauzate de diferența dintre cele două culturi cărora le aparțin cercetătorul și interlocutorul, modul de

³ Trebuie însă menționat că transcrierea fonetică a celor patru interviuri făcute în graiul vorbit în localitate (cel de-al cincilea interviu a fost realizat de Svetlana Ćirković în limba sârbă) nu este decât parțial unificată.

funcționare a unor anumite lexeme sau morfeme, care nu se poate stabili decât pe baza unui corpus foarte întins de texte etc.

Transcrierea acestui tip de interviuri este atât un proces interpretativ, cât și unul reprezentational. La nivel interpretativ, problema centrală este *ce* se transcrie, în timp ce la nivel reprezentational accentul se deplasează pe *cum* se transcrie. Astfel, transcrierea unor asemenea interviuri implică atât decizii legate de conținut (Ce aude cercetătorul pe casetă și ce hotărăște să transcrie?), cât și de formă (Cum pune în pagină ce aude pe casetă?). Aceste două nivele nu sunt clar separabile, deoarece deciziile privitoare la interpretare adesea implică decizii legate de reprezentare și invers (Bucholtz 2000: 1441). Cercetătorii trebuie întotdeauna să ia hotărâri cu privire la ce să includă și ce să excludă din transcrierea convorbirilor, de aceste alegeri depinzând efectul pe care textul reprodus îl va avea asupra comunității în care a fost înregistrat.

Data fiind natura specială a acestui volum — care este adresat specialiștilor vorbitori de limba română, folcloriștilor, etnologilor, dialectologilor, antropologilor și publicului larg din România, dar, mai înainte de toate, comunității-gazdă în care au fost realizate cercetările, și anume românilor din localitățile Banatului sârbesc — cercetătorul se găsește pus într-o situație foarte delicată. Astfel, în fiecare moment, trebuie să citească textul cu ochiul interlocutorului care l-a enunțat sau al celorlalți membri ai comunității și să stabilească ce poate fi publicat și ce nu: să elimine, de exemplu, referirile la vecini, care de cele mai multe ori pot leza, sau chiar la propria familie, care, cu toate că par neutre și complet inofensive unui *outsider*, îl pot nemulțumi pe cel care le-a emis, deoarece, pentru interlocutori, diferența dintre acceptarea de a fi înregistrată convorbirea și publicarea *ad literam* a interviului e foarte mare. În plus, analiza secundară a materialului înregistrat și transcris îi poate ofensa pe interlocutori.⁴ Sarcina cercetătorului rămâne așadar să interpreteze ideile și concepțiile celorlalți într-o manieră cât mai onestă și responsabilă și să le plaseze într-un cadru teoretic larg. Se prea poate ca tonul pe alocuri academic al lucrărilor să fie respins de interlocutorii noștri, care probabil nu se vor regăsi în textele create de noi. Tocmai din acest motiv, unul din *Caietele* viitoare ar putea sta sub semnul de-construcției și co-construcției

⁴ Ilustrativ în acest sens este cazul luat în discuție de Fiona Bowie, al unui antropolog care, făcând cercetări de teren la Noii Creștini din Blantyre, Malawi, după ce le-a câștigat încrederea și a pătruns în interiorul comunității, a publicat un articol din care reieșea clar atitudinea sa superioară și distanțată față de comunitate, cu toate că aceasta era marcată doar de folosirea ghilimelelor. Chiar dacă majoritatea antropologilor au calificat stilul studiului respectiv drept adecvat și „normal”, tinerii predicatori s-au simțit extrem de jigniți (Bowie 2000: 12).

textelor publicate aici, cu ajutorul membrilor comunității în care au fost concepute.

Cinci texte — cinci moduri de a privi lumea

Studiul Otiliei Hedeșan, *Exerciții de etnologie. După teren*, pornește de la două anchete de teren efectuate în Toracu-Mare, în septembrie 2004, respectiv august 2005. În afara prezentării, descrierii și comentariului faptelor etnologice, autoarea reproduce secvențe din jurnalul său de teren pentru a preciza contextele în care a desfășurat investigațiile și pentru a schița sumar interacțiunea cu interlocutorii săi.

Astfel conceput, studiul se dorește o prezentare didacticizată a condițiilor în care se obține documentul etnologic în cercetarea de teren. În măsura în care autoarea interpretează informațiile obținute, privindu-le în structura lor internă, în raport cu funcțiile pe care le îndeplinesc pentru cei care povestesc despre ele, în raport cu funcțiile lor pentru întreaga comunitate și ca mărci de identificare locală, studiul rezultat se orientează și spre chestiunea „traducerii” informației de teren în text etnologic.

Din comentariile privitoare la realitatea tradițională din Toracu-Mare, obținute în urma discuțiilor cu Aurica Dejan, respectiv cu aceasta și cu sora sa Maria Drăgoi, pot fi reținute câteva observații cu caracter mai general, dintre care cele mai importante sunt cele privitoare la caracteristicile ceremonialului nupțial din localitate (succesivitatea, jocul opozițiilor pe care nunta îl implică etc.) și la relațiile dintre ceremoniile nupțiale și cele funerare, pornind de la tipurile de discurs prin intermediul cărora aceste ceremonii sunt prezentate. Analizând cele două documente etnologice, autoarea constată o linearitate seacă și precisă în prezentarea ceremoniilor nupțiale, spre deosebire de un discurs aparent discontinuu și fragmentar, plin de meandre narative, în discuția despre ceremoniile funerare. Printre ipotezele pe care studiul le formulează în încercarea de a explica aceste deosebiri puternice se numără și ideea că opțiunea pentru povestirea memorabilă, dar care se menține mereu la marginea discuțiilor despre funeralii în detrimentul descrierii fastuoase, poate fi înțeleasă ca o strategie discursivă dincolo de care se camuflează o atitudine existențială fundamentală. În spiritul acestei ipoteze, este de presupus că, în vreme ce despre nuntă și tot ceea ce o înconjoară se poate vorbi direct, despre înmormântare trebuie vorbit indirect, recurgându-se la metaforă și parabolă. Astfel, discursul despre nuntă este unul descriptiv, în vreme ce cel despre funeralii este unul narativ.

Textul Annemariei Sorescu Marinković, *Torac via Clec: când biografia bate etnografia*, pornește de la ancheta de teren efectuată la Tora-

cu-Mic, unde autoarea a avut-o ca interlocutoare pe Vioara Baloș, născută în Clec. Scopul inițial al interviului a fost reconstrucția culturii populare a comunității românești din Clec, foarte puțin numeroasă, ai cărei membri sunt risipiți prin satele învecinate. Dar pe parcursul discuției s-a observat că darul de povestitor al interlocutoarei este unul ieșit din comun și că temele sale predilecte nu converg neapărat către cultura tradițională, așa că i s-a dat acesteia posibilitatea de a canaliza discuția în direcția dorită. S-a obținut astfel o înregistrare prolixă, plină de digresiuni, de mari dimensiuni, dar absolut fascinantă.

La început, studiul oferă o dare de seamă asupra experienței de teren a cercetătoarei în comunitățile românești din Banatul sârbesc, pentru ca apoi să ia în discuție metoda aplicată la realizarea cercetării de față, și anume direcționarea minimă a interviului, pentru ca interlocutoarea să poată povesti ce consideră ea că este mai important despre sine, comunitatea din care face parte, satul natal și satul în care s-a căsătorit. Povestea vieții poate fi relevantă atât din punct de vedere etnologic, cât și ca istorie a unui destin, dezvăluind ideologii personale și o lume în care realul se întretese cu imaginarul și se construiește împreună cu el.

Lucrarea analizează câteva teme pregnante în discursul interlocutoarei, problematizând modul în care aceasta povestește despre viața distinsului înaintaș Lazăr Gruiescu, deputat în Dieta Austro-ungariei, apartenența la românită și modul în care se construiește *universul vital* al interlocutoarei. Este analizată, de asemenea, problematica relației cercetător-informator și jocurile de forțe dintre aceste două instanțe, fiind făcute o serie de observații cu privire la funcția discursului etnografic și biografic și la contaminarea acestora.

Vioara Baloș este unul dintre puținii membri ai comunității românești din Clec. Se pune însă întrebarea dacă se mai poate vorbi de o comunitate, din moment ce coeziunea dintre membrii acesteia a dispărut, deoarece mulți dintre ei locuiesc în alte sate românești din Banat ori la distanțe foarte mari de locul natal. Cât de validă poate fi, din punct de vedere științific, reconstrucția comunității românești din Clec pe baza discursului interlocutorilor originari de aici, dar răspândiți pe o suprafață de sute de kilometri?

Studiul Biljanei Sikimić, *De la Torac la Clec: informația minimală de teren*, vine în completarea celui anterior, fiind bazat pe transcrierea interviului cu Ana Gruiescu, care este născută în Toracu-Mic, dar locuiește în Clec, spre deosebire de Vioara Baloș, care este născută la Clec, dar locuiește la Toracu-Mic. Cele două lucrări sunt complementare și la alt nivel, și anume una ia în discuție problema informației minime obținute pe teren, în timp ce cealaltă analizează cazul opus, al excesului de informații.

În prima parte, autoarea analizează câteva dintre metodele științelor umaniste aplicate până acum în cadrul cercetărilor de teren ale românilor din Banatul sârbesc, precum și posibilitățile oferite de analiza calitativă a discursului, orientată interdisciplinar.

Pe lângă problematizarea inițială a textului (obținut în urma transcrierii interviului) ca material științific valid, cercetătoarea analizează conceptele de singurătate și bătrânețe, așa cum apar ele în discursul interlocutoarei, precum și câteva nivele ideologice ale acestuia: *atunci* și *acum*; spațiul care ia naștere în cadrul co-narației la care participă cercetătoarea, *outsider* din Belgrad, spațiu ce se construiește în jurul Toracului natal, lângă care gravitează localitățile ardelenesti Iancaid și Clec și care, ca un tot, se opune Novi Sadului și *orașului* (de fapt, Zrenjanin); religiozitatea; istoria orală — faimosul înaintaș cu același nume și nemții din Clec. Fragmentele etnolingvistice luate în discuție justifică titlul lucrării („informația minimală de teren”): nunta, obiceiurile de înmormântare, iar dintre obiceiurile ciclului calendaristic — Crăciunul și Paștele. Este, de asemenea, ilustrat și contextul mai larg al interviului, marcat în text de replicile cercetătoarei sau de întrebările interlocutoarei legate de personalitatea cercetătoarei. În loc de concluzii, lucrarea oferă schița posibilei reprezentări feminine a lumii, din perspectiva Anei Gruiescu, care vine în completarea teoretizării inițiale a conceptelor de bătrânețe și singurătate.

Referiri asupra modului de viață și a unor obiceiuri la Torac. Paralelă între trecut și prezent se intitulează studiul Laurei Spăriosu. Autoarea, semnatara unui articol despre onomastica Toracului, a continuat cercetarea acestei localități aplicând, de astă dată, o metodă lingvistică și interdisciplinară. De origine dintr-un alt sat românesc al Banatului sârbesc, în care se vorbește subdialectul bănățean, autoarea posedă distanța necesară față de Toracu-Mic, localitate ardelenescă, reușind să facă o analiză competentă a modului de viață și a obiceiurilor de la Torac.

Discuția a fost purtată în Toracu-Mic, în casa Luciane și a lui Ion Damian, și s-a axat pe povestea vieții celor doi. Pe parcursul conversației s-a dezvoltat spontan paralela dintre modul de viață de odinioară și cel de astăzi, între comportamentul oamenilor și obiceiurile din trecut și cele de astăzi. Cei doi interlocutori, dar în special Luciana, și-au exprimat deschis dezamăgirea față de vremurile în care trăiesc, prezentând în permanență trecutul în culori idilice și menționând în special că oamenii din tinerețea lor erau mult mai buni și mai omenoși. Pe baza transcrierii interviului realizat în graiul românesc vorbit în localitate, autoarea analizează povestirea biografică a familiei Damian, atitudinile celor doi față de obiceiuri și tradiții și, în special, marcarea contrastului între *atunci* și *acum*.

Studiul Svetlanei Ćirković, *Despre încrederea în cercetător: un bosniac în Toracu-Mic*, a luat naștere în urma cercetărilor de teren începute la Clec, unde o parte a echipei a realizat interviuri cu românii din localitate, iar ceilalți cercetători, care nu vorbesc limba română, au discutat cu coloniștii din Herțegovina. În ziua următoare, la Toracu-Mic, autoarea a continuat interviurile cu coloniștii de origine sârbă.

Interlocutorul său a fost Branko Tontić, născut în anul 1939 în satul Grdanovci (comuna Sanski Most) din Bosnia. În anul 1951 acesta a venit la Žitište pentru a-și vizita mama, care a ajuns în Voivodina după ce a rămas văduvă în al doilea război mondial. Chiar dacă în perioada postbelică au fost înregistrate migrații masive, în speță economice, din Bosnia și Herțegovina și Muntenegru, Branko Tontić a ținut să traseze, de la bun început, o graniță fermă între coloniști și „proletari”. Lucrarea de față nu se axează pe problematizarea direcțiilor de migrație și pe colonizarea Voivodinei, ci pe analiza discursului interlocutorului, care schițează imaginea Voivodinei anilor '50 dintr-o perspectivă puternic marcată personal.

Povestea despre trecut, provocată de explicația inițială a cercetătoarei că anchetele de teren se bazează pe discuțiile privitoare la modul de viață de odinioară, începe și se termină cu istoria personală a lui Branko Tontić, în cadrul acesteia fiind menționate fragmentar o serie de fapte istorice, care mai apoi sunt interpretate subiectiv. Chiar dacă discursul interlocutorului este dominat de tema sărăciei, apar și comentarii — de cele mai multe ori formulate ca răspuns la întrebările cercetătoarei — legate de un alt aspect al situației din Voivodina de la mijlocul secolului trecut, această regiune fiind percepută, în același timp, și ca țara progresului și a prosperității.

La final, ținem să le mulțumim tuturor celor care ne-au înlesnit accesul în comunitatea românească din Torac și din Clec, tuturor celor care au acceptat să ne răspundă la întrebări (care de multe ori s-au transformat în interviuri lungi și obositoare) și fără de care această carte nu ar fi văzut niciodată lumina tiparului.

Bibliografie

- Bowie 2000 — F. Bowie: *The Anthropology of Religion — An Introduction*, Blackwell Publishers.
- Bucholtz 2000 — M. Bucholtz: The politics of transcription, *Journal of Pragmatics* 32, 1439–1465.
- Popi 2001 — G. Popi: *Parohia și biserica din Toracu-Mic*, Editura Fundației, Novi Sad.

-
- Roșu/Filip 1976 — C. Roșu, P.P. Filip: *Begheiți (Torac) — pagini din trecut și de azi*, Ed. Com. Locală Begheiți.
- Roșu 1997 — C. Roșu: *Academicianul Emil Petrovici, Evocări — Akademik Emil Petrović, Kazivanja*, Ed. Societatea de Prietenie Sârbo-Română, Novi Sad.
- Sikimić 2005 — B. Sikimić: Izazov terenskog rada — etnolingvistika ili antropološka lingvistika?, *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive — Zbornik Etnografskog instituta SANU* 21, 235–244.